

Mukaddime'nin İktisat Okulları Bağlamında Değerlendirilmesi

Evaluation of Muqaddimah in the Context of Economic Schools

Serkan DİLEK * Murat FİDAN **

Makale Geliş Tarihi / Received :15.11.2022
Makale Kabul Tarihi / Accepted :21.12.2022

ÖZET

İbni Haldun yazdığı Mukaddime isimli kitabıyla sosyoloji ve tarih başta olmak üzere sosyal bilimlere yaptığı katkılar bilim adamlarının genelince kabul görmüş Ortaçağ İslam Arap bilim adamlarından biridir. Ancak Mukaddime iktisadi içeriği bakımından da oldukça önemli bir eserdir, çünkü gelir dağılımı, kalkınma, kamu maliyesi gibi konularda rasyonel ve bilimsel tahlillerde bulunmuştur. 21. yüzyılda iktisatçıların İbni Haldun ve Mukaddime'ye olan ilgisi artarak devam etmektedir. Yaklaşık 400 yıl geçtikten sonra Mukaddime içinde yer alan iktisadi içerik, Batılı iktisatçılar tarafından teori haline getirilmeye başlanmıştır. Bu da Mukaddime'nin iktisadi düşünce tarihi açısından önemini ortaya koymaktadır. Mukaddime içeriğinin klasik iktisat mı yoksa sosyalist iktisat önerileriyle mi uyumlu olduğu konusu önemli bir tartışma konusudur. Bu çalışmada Mukaddime eserinin iktisat bilimine yaptığı katkı, kapitalist ve sosyalist iktisat görüşleri ile benzer ve farklı yönleri araştırılmıştır. Mukaddime'nin; aşırı vergilendirmenin zararları, emek-değer ilişkisi, iktisadi kalkınma, işbölümü, fiyatlandırma, girişimcilik konularında iktisat bilimine katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır. Mukaddime düşük vergilendirme yanlısı tutumuyla arz yanlı iktisatçılarla uyumaktadır. Ancak devletin gerekli harcamayı yapmaması durumunda kriz olacağını belirtmesi yanıyla Keynesçi görüşlerle benzeşmektedir. Diğer yandan işbölümüne bakış açılarında Adam Smith ile benzerlik bulunmaktadır. Marx'ın devrimci süreci ile İbni Haldun'un devletlerin yaşam ve yıkım süreci arasında önemli farklılıklar mevcuttur.

Anahtar Kavramlar: *İbni Haldun, Mukaddime, Laffer-Haldun Eğrisi, İslami İktisat Düşünce Tarihi, Adam Smith*

ABSTRACT

Ibn Khaldun is one of the medieval Islamic Arab scientists whose contributions to social sciences, especially sociology and history, with his book called Muqaddimah, are generally accepted by scientists. However, the Muqaddimah is also a very important work in terms of its economic content, because it has made rational and scientific analyses on issues such as income distribution, development, and public finance. In the 21st century, economists' interest in Ibn Khaldun and Muqaddimah continues to increase. After nearly 400 years, the economic content contained in the Muqaddimah began to be theorized by Western economists. This reveals the importance of the Muqaddimah in terms of the history of economic thought. The issue of whether the content of the Muqaddimah is compatible with the proposals of classical economics or socialist economics is an important topic of debate. In this study, the contribution of the Muqaddimah work to economic science, capitalist and socialist economic views and similar and different aspects were investigated. Muqaddimah; it has been concluded that excessive taxation contributes to economic science in terms of harms, labor-value relationship, economic development, division of labor, pricing, entrepreneurship. The Muqaddimah is in line with supply-side economists with its pro-low taxation stance. However, the fact that the state states that there will be a crisis if it does not make the necessary expenditures is similar to Keynesian views. On the other hand, there is a similarity with Adam Smith in their view of the division of labor. There are significant differences between Marx's revolutionary process and Ibn Khaldun's process of the life and decimation of states.

Keywords: *Ibn Khaldun, Muqaddimah, Laffer-Khaldun Curve, History of Islamic Economic Thought, Adam Smith*

* Prof.Dr., Kastamonu Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, serkan.dilek@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-0393-4509

** Doç.Dr., Kastamonu Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, mfidan@yandex.com, ORCID No: 0000-0003-1545-9749

GİRİŞ

İbni Haldun'un genel anlamda sosyal bilimde yeni bir metodolojinin temellerini attığı ve daha ziyade “iktisadî görüş” ağırlıklı “*Mukaddime*” isimli eseri, hem zaman hem mekan farkı olan Adam Smith'in “*Ulusların Zenginliği*” kitabından yaklaşık 400 sene evvel yazılmıştır. 1377 yılında yazılan ve içinde Kuran-ı Kerim'den bolca alıntılarının bulunduğu Mukaddime, 16. yüzyılın Türk aydınlarının da katkısıyla Avrupa'da bilinir hale gelmiş, 1850 yılında da basılmıştır (Adil, 2007:89-90; Belge, 2018:268). Görüşleri ile önemli İslam iktisatçılarından biri olan İbni Haldun'u (1332-1406) Tonybee, zaman ve mekan fark etmeksizin en büyük tarih felsefesinin sahibi olarak gördüğünü ifade etmektedir (McCaffrey, 2014:1; Ahmad, 1953:53; Fidan ve Dilek, 2022:117; İbrahim vd. 2019:2). Mukaddime eseri salt ekonomi eseri değildir, zira İbni Haldun da diğer 14. yüzyıl düşünürleri gibi eserinde sosyoloji, tarih, ekonomi, yönetim gibi birden çok bilimi harmanlamıştır (Boulakia, 1971:1106; Rizkiah ve Chachi, 2019:71). Bu yaklaşım “*Mukaddime*” eserinin disiplinler arası ilişkilerin giderek güçlendiği günümüz iktisat bilimi açısından taşıdığı önemi çok daha fazla ön plana çıkartmaktadır.

Üretim, üretkenlik ve işbölümü konularını iktisadî ilişkilerin toplumsal bağlamı düzeyinde tartışan İbn Haldun Petty, Malthus, Smith, Saint Simon, Ricardo, Marx, Keynes, Weber, Laffer, Porter, Romer gibi 17. ila 21. yüzyıl sosyolog, iktisat, ekonomi politik ve işletme düşünürlerine, görmezden gelinmiş olsa da düşünce babalığı yaptığı anlaşılmaktadır. (Abbadı, 2004:41-42; Ead ve Eid, 2014:54; Rıdılwan ve Mawardı, 2019:118-128, Özaydın vd. 2020:32; Özyer ve Kılınç, 2022:40; Zakaria, 2020:35). Bu nedenle İbni Haldun'u “*İktisadın Babası*”, “*Büyük Öncü İktisatçı*” vb. olarak tanımlayan çalışmalar dikkat çekmektedir (Spengler, 1964, İrjanto vd. 2013; Beik ve Arsyianti, 2006:2). İbni Teymiyye, Gazali, Ebu Yusuf ve El Makrizi gibi İslam bilim tarihinin önemli isimleri arasında yer alan İbni Haldun'un “*Mukaddime*”si, “*iktisat klasiği*” olarak kabul edilmektedir (Özel, 2006:1; Yiğit, 2021:10). Buna rağmen Avrupalı bilim adamları tarafından Adam Smith ve “*Ulusların Zenginliği*” kitabı öne çıkarılmış ama diğer Müslüman bilim adamları gibi İbni Haldun ve “*Mukaddime*” hak ettiği ilgiyi görmemiştir (Maulidizen, 2019:74, Ali ve Bashir, 2012:25-26). Literatürde İbni Haldun'un iktisadi düşünce tarihi açısından hak ettiği öneme dikkat çeken çalışmalar mevcuttur (Andic, 1965; Kavakçı ve Yardımcıoğlu, 2018).

İbni Haldun'un iktisadi düşüncelerindeki zenginlik farklı düşünceleri etkilediği teorilerini de beraberinde getirmektedir. İbni Haldun'un rakip kavimin iktidarı devirmesi düşüncelerinin sosyalist teoriye yakın olduğunu iddia eden çalışmalar vardır (Gellner, 1961; Muheramtohadı, 2018). Adil (2007) ise kapitalist üretim süreci açısından İbni Haldun'u değerlendirmiştir. İyem vd. (2019) emeğe bakış; Küçükkalay (2021) ise değer, ticaret ve servet konuları açısından İbni Haldun ile Marx arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları incelemiştir. Buna karşın İbni Haldun'un görüşlerinin arz yanlı iktisatçıların, liberallerin görüşlerinin öncüsü olduğunu belirten çalışmalar da mevcuttur (Aktan, 2009:45; Arslan, 2009:127, Gölçek, 2017:588). Bu çalışmalarda işe kamu maliyesi açısından yaklaşmaktadır. Kısaca İbni Haldun'un heterodoks mu yoksa ortadoks iktisat mı yanlısı olduğu bakış açılarına göre değişmektedir (Gürkan, 2013:7-8). Çalışmanın amacı İbni Haldun'un Mukaddimesinde ifade ettiği tüm içeriğin klasik iktisada mı yoksa sosyalist iktisada mı yakın olduğunun değerlendirilmesidir. Gellner (1961), Muharemtohadı (2018), Aktan (2009), Gölçek (2017), İyem vd. (2019) ve Adil (2007) çalışmalarına kıyasla İbni Haldun ve Mukaddime'ye sadece iş bölümü, kalkınma veya kamu maliyesi açısından değil tüm içeriği dikkate alan; iş bölümü ve uzmanlaşma,

kamu maliyesi, iktisadi kalkınma başlıkları altında daha geniş bir bakış açısına göre değerlendirme yapılacak ve sonuçlara ulaşılabacaktır.

1. MUKADDİMENİN İÇERİĞİNİN İNCELENMESİ

Yetiştirdiği toplumsal koşullar, sahip olduğu din inancı ve siyasi ortam İbni Haldun'un düşüncesini şekillendirmiştir. Döneminin şartlarını ve yaşadığı coğrafyayı akıl ve mukayese bağlı kalarak analiz eden İbni Haldun, insan ve toplumu ilgilendiren olayları bulunduğu dönemden bağımsız olarak analitik düşünce yapısı içinde geniş bir perspektifle çağdaşlarından oldukça farklı bir şekilde değerlendirmiş, neredeyse günümüz sosyal bilimlerinin her alanına hitap eden yaratıcı yaklaşımlar ortaya koymuştur (Lacoste, 1993:223-224). İbni Haldun'la ilgili farklı sosyal bilim alanlarında fazlaca çalışma yapıyor olmasına rağmen özellikle; devlet, maliye ve bir bütün halinde ekonomi alanındaki görüşlerinin yeterince tartışılmadığı anlaşılmaktadır.

İbni Haldun, Kitâbü'l-İber isimli eserine giriş olarak Mukaddime isimli eserini yazmıştır (Spengler, 1964:268). Dünya tarihinin (Araplar, Yahudiler, Romalılar, Gotların tarihini) anlatıldığı bu kitabın başlangıç kısmını oluşturan Mukaddime ise tarih dışında diğer sosyal bilimler hakkında da görüşler içeren bir içeriğe sahiptir (Weiss, 1995:29). Giriş ve altı bölümden oluşan Mukaddime, iktisadi yaklaşımının anlaşılabilmesi hususunda kendi içinde bir bütünlüğe sahiptir. Bedevi ve hadarilerin iktisadî, zirâî, sınaî, ticarî ve malî konuları ayrıntılı bir biçimde incelendiği Mukaddime meslekler ve sanatlar hakkında ayrıntılı bilgiler verilir. İktisadın devletle, siyasetle, ahlakla ve dinle ilişkisi üzerinde durulur (Görgün, 2006:118; Uludağ, 2015:22). Bu kapsamda Mukaddime İş Bölümü ve Uzmanlaşma, Emek (İşgücü), Girişimcilik, Devletin Ekonomideki Rolü ile Kalkınma ve Göç başlıkları altında içerik ele alınarak incelenecektir.

1.1. İş Bölümü ve Uzmanlaşma

Adam Smith 1776 yılında *Ulusların Zenginliği* kitabında iş bölümünün işgücü verimliliğini nasıl artırdığını açıklamakta ve gelişmiş ile gelişmemiş ülkeler arasındaki farkın iş bölümü ve uzmanlaşmadan kaynaklandığını ifade etmektedir. İbni Haldun ise Adam Smith'ten yaklaşık 400 sene evvel iş bölümünden bahsetmiştir (Weiss, 1995:30; Abdullahi ve Salawi, 2012:28; Mohammed, 2017:27). İbni Haldun'un işbölümü hakkında yaptığı katkıların ihmal edilmesi iktisat bilimi açısından önemli bir eksiklik (Bocutoğlu, 2015:11).

İbni Haldun'a göre insan bir topluluk içinde yaşmalıdır, zira insan ihtiyaçlarını tek başına karşılayamaz. İnsan ihtiyaçları, toplumun ilerleme seviyesi ile ilişkili olarak, sayıca artıp çoğalırlar ve ihtiyaçların çoğu, bir defa karşılanmakla ortadan kaldırılamaz (Ulusoy, 2020:1). Allah (cc) insanı toplum içinde yaşayacak biçimde yaratmıştır. Toplumsal hayat işbölümü ile başlamaktadır. İbni Haldun buğday üretimi ile işbirliğini açıklarken Adam Smith ise toplu iğne örneği ile açıklamıştır. Bu farklılık ise yazarların yaşadıkları dönemlerle alakalıdır. Adam Smith sanayi devrimi yani insanların fabrikalar içinde üretime başladıkları dönemde, İbni Haldun ise ekonomik faaliyetlerin tarım ve küçük zanaat ile sınırlı kaldığı dönemde yaşamıştır. Bu nedenle Adam Smith fabrikada üretilen toplu iğne örneğini kullanırken İbni Haldun ise buğday üretimi örneğini kullanmıştır. İbni Haldun toplum içinde meslekler arası işbölümünü konu edinirken Adam Smith ise bir malın fabrika içinde üretimi esnasında işbölümünü çalışmıştır.

Her iki yazardan daha önce Gazali (1058-1111) işbölümünü anlatırken buğday ve iğne üretimi örneğini kullanmıştır. Gazali'ye göre ekmek üretimi için çiftçinin toprağı hazırladığını, işlediğini, sürmek için öküz ve pulluk temin ettiğini, toprağı suladığını, otları ayıkladığını, ürünü hasat edip tahılı temizlediğini ve sonra değirmende öğüttüğünü belirtmektedir. Bir somun ekmeğin üretimi için çok sayıda kişinin çalışıp işbölümü yapması gereklidir. Gazali'ye göre bir iğne üretimi için bile 25 farklı işlem yapılmaktadır. Gazali'nin iğne ve buğday üretimi örneklerinin İbni Haldun ve Adam Smith tarafından tekrar edilmesi dikkat çekicidir (Bocutoğlu, 2015:14). İbni Haldun'un Gazali'den farkı ise işbölümü etrafında asabiyet teorisini geliştirmiş olmasıdır (Mohammed, 2017:29). Adam Smith'in kitabını yazdığı dönemde Gazali'nin eserleri İngilizceye çevrilmişti ve Adam Smith'in Gazali'den etkilendiği de bilinmekteydi (Çöpoğlu ve Kuran, 2019:140).

İbni Haldun'a göre insanlar buğday üretirken öğütme, yoğurulma ve pişirme işlemlerinin gerçekleştirilmesi gereklidir. Ayrıca bu üç işlemin yapılması yani buğday üretilmesi için de gerekli olan aletleri demirci, marangoz ve çömlekçinin üretmesi gereklidir. Buğday tane halinde üretilse bile ekilmesi, biçilmesi, dövülmesi ve bu işlemlerin yapılması için tarım aletlerine ihtiyaç vardır. İnsan tek başına bu işlemleri yapamaz. Buğday üretimi için 6 ila 10 kişi arasında insanın birbiri ile işbirliği yapmasının gerekli olduğu kanaati vardır. İnsanlar arasında yapılacak işbirliği tüm toplumun ihtiyaçlarını gidermektedir, hatta ihtiyaçlarından daha fazlasını üretmelerine neden olmaktadır (İbni Haldun, 2021:77, 534). Adam Smith ise toplu iğne üretiminde 18 farklı işlemin olduğunu ve insanların bu işlemler için işbölümü yapmaları durumunda verimliliklerinin oldukça arttığını belirtmektedir (Smith, 2006:7-8).

İbni Haldun'un işbölümünün önemine değinirken kullandığı diğer örnek ise büyük abidevi eserlerin inşaatıdır. Mısır piramitleri veya Ad Kavminin yapıları, bu halkın çok iri veya güçlü olmasından dolayı inşa edilmemiştir. Güçlü bir devlet, çeşitli bölgelerden çalışacak işçi toplamış ve bunların işbirliği yapmasını sağlamıştır. Mühendislerin makineler ve vinçler inşa etmesini sağlamıştır. Yani büyük inşaatlar, binalar içinde uzmanlaşan mühendis ve işçilerin işbölümü sayesinde olmuştur (İbni Haldun, 2021:511-512). Bu yapıların inşa edilmesi için gerekli teknik ve işbölümü birlikteliğini ise sadece büyük devletler gerçekleştirebilir (İbni Haldun, 2021:266,509). Bedevi toplumda insanlar zorunlu ihtiyaçlarını karşılamayı amaçladığı için işbirliği minimum seviyededir. Ancak zamanla bedevi toplum değişir ve yerine ürün fazlası ortaya çıkaracak biçimde ekonomiye sahip işbölümüne dayalı hadari toplum gelir (İbni Haldun, 2021:185). Gürkan (2013:9), İbni Haldun'un hadari toplumundaki ekonominin işbölümüne dayalı kapitalist "Pazar Ekonomisi" olduğunu belirtmektedir. Adam Smith de gelişmiş ile gelişmemiş uluslar arasındaki farkın işbölümüne dayalı üretim yapısı olduğunu belirtmektedir (Smith, 2006:8-9). Dolayısıyla hem İbni Haldun hem de Adam Smith gelişmiş toplumlarda üretimin işbölümüne dayandığı konusunda hemfikirdir.

Mukaddime'de iş bölümünün verimliliği de artıracığı ifade edilmektedir. Eğer işbölümü ihtiyaçlara göre yapılırsa minimum çaba yeterli olacaktır. Ortaya fazlalık çıkacak ve bu fazlalık da lüksü artıracak ve kişilerin kendilerinde olmayanı takas veya satın alma yoluyla elde etmesine neden olacaktır (İbni Haldun, 2021:534). İşbölümünün ortaya artık değer çıkaracağı konusunda Marx ile İbni Haldun'un görüşleri birbirine benzemektedir. Marx üretken güçlerin kapitalist ile arasındaki çatışma nedeniyle bir devrimin gerçekleşeceğine inanırken İbni Haldun da yönetilen insanların tecrit edilmesinin yeni kurumların ortaya çıkmasına neden olacağını düşünmektedir (Adil, 2007:92). Marx,

işbölümünü olumsuz biçimde yorumlamakta ve bir sömürü aracı olarak görmektedir. İşbölümü sayesinde üretim artmaktadır ve bu da toplumda güç farklılıkları ortaya çıkartarak mülkiyetin oluşumuna katkı sağlamaktadır (İyem vd. 2019:173, 176). Kısaca hem İbni Haldun hem de Marx, işbölümünün verimliliği artıracığı ve artık değer oluşumuna neden olacağını kabul etmektedir. Lakin Marx, işbölümünün bir sömürü aracı olarak görmektedir. İşbölümü, toplumsal çatışmaya, sınıfsal eşitsizliğe, özel mülkiyete ve yabancılaşmaya neden olacaktır ve bu nedenle Marx, işbölümüne karşıdır (Palabıyık, 2012:269).

Adam Smith de işbölümünün verimliliği artıracığını belirtirken bunun üç nedeninden bahsetmektedir. Bunlar çalışan işçinin el alışkanlığı ve maharetinin artması yani uzmanlaşma; bir işten diğerine geçerken vakit kaybının olmaması ve makineleşme olarak sıralanmaktadır (Smith, 2006:10). Smith'in işbölümü ve uzmanlaşmanın nedenleri üzerine değinmesi İbni Haldun'a göre işbölümü analizini ilerlettiğini göstermektedir. Smith'in belirttiği birinci neden konusunda İbni Haldun da aynı düşünceye sahiptir. Belirli bir eylemi zihinde sabitlenene kadar defalarca tekrarlamak beceriyi yani uzmanlaşmayı sağlamaktadır (İbni Haldun, 2021:588). Bu görüşü ile İbni Haldun, belirli zanaatleri gerçekleştiren ustaların uzmanlaşmayı sağladıklarını kabul etmektedir.

İbni Haldun uzmanlaşmanın sadece belli bir zanaat kolunda olabileceğini, birden fazla zanaatte uzmanlaşmanın nadiren mümkün olabileceğini savunmaktadır. Bunun nedeni olarak da insanın istidat ve ruhunda ilk edindiği melekenin izinin kalmasını gösterir (İbni Haldun, 2021:594-595). Boulakia (1971:1108), İbni Haldun'un yüksek üretkenliğe sadece uzmanlaşma ile ulaşabileceğini savunduğunu belirtmektedir. İbni Haldun, uzmanlaşma hakkında İbni Teymiyye'nin ortaya koyduğu analizi oldukça geliştirmiştir. İbni Teymiyye, insanların iyiliğe ulaşmak için bir araya gelmesi gerektiğini belirtmiş ama bunun ekonomik bir temele oturtmamıştır (McCaffrey, 2014:2-3).

İbni Haldun'a göre lüks mallar ve belirli zanaat kolları sadece büyük şehirlerde olur. Bir şehirde iş bölümü olduğu için tüm faaliyetler birbirine bağlıdır. Şehir geliştikçe lüks mallara ve belli zanaat kollarının ürünlerine talep artar. Böylece şehirde yeni meslekler ortaya çıkar ve bazı meslekler sadece belli şehirlerde varlığını sürdürür. Camcılık, kuyumculuk, parfümcülük gibi meslekler büyük şehirlerde ortaya çıkar (İbni Haldun, 2021:555). İbni Haldun'un bu düşünceleri aslında şehirler arası ve uluslararası ticaretin de şehirlerin belirli zanaat kollarında uzmanlaşmasına yani beşeri özelliklere dayalı ortaya çıktığını belirtmektedir (Özel, 2006:4; İbni Haldun, 2021:540-541). Adam Smith; İskoçya'nın birbirinden uzak köylerinde her ailenin kendi fırıncısı, kasabı vs. olduğunu belirtmektedir. Şehirlerde her işi farklı birey yaparken birbirinden uzak köylerde aynı kişi birden çok işi yapabilmektedir, işbölümü ve uzmanlaşma çok azdır. Smith, bir hamalın köy ve kasabada kendisi için yeterli işi bulamayacağını ama şehirlerde yeterli iş imkanına sahip olduğunu belirtmektedir (Smith, 2006:19-20). Kısaca her iki yazar da piyasa genişledikçe işbölümünün artacağını ifade eder. İşbölümünün şehirlerde daha ileri olduğu konusunda Adam Smith ile İbni Haldun'un fikirleri şaşırtıcı biçimde benzerlik göstermektedir. İşbölümünün nedeni konusunda İbni Haldun asabiyeti görürken, Adam Smith ise kişisel çıkarları görmektedir (Mohammed, 2017:40-41).

Bocutoğlu (2015:23); Adam Smith ile İbni Haldun'un işbölümü hakkında fikirlerinin şaşırtıcı biçimde benzediğini belirtmektedir. Adam Smith'in İbni Haldun'dan esinlendiğine dair bir delilin olmadığını ama iki yazar arasında etkileşim varsa bunun İbni Haldun'dan Adam Smith'e doğru olması gerektiğini belirtmektedir. İbni Haldun'un işbölümünü Adam Smith'den daha önce incelemiş

olması da aslında İbni Haldun'un öncü bilim adamı olduğu fikrini güçlendirmektedir (Genç, 2015:143). Choudhury (2016:26), hem İbni Haldun hem de Adam Smith'in işgücü verimliliğinin işgücü piyasalarındaki rolünü açıklamaya çalıştığı düşüncesindedir.

1.2 Emek (İşgücü)

İbni Haldun'a göre insan zahmetsizce rızıkına kavuşabilir ama aslında olması gereken insanın çabalayarak, çalışarak rızıkına kavuşmasıdır. Kazanç ve rızık birbirinden farklıdır. Kazanç, insan emeğinden ortaya çıkar. Eğer kazanç insanın kendi ihtiyaçlarını gidermesi için kullanılıyorsa rızıktır, ama ihtiyaçları gidermiyorsa rızık değildir. Yani her kazanç rızık değildir. Kazancın, rızıktan sonra kalan bölümünün de sermaye birikimine, refah seviyesinin artışına neden olacağını belirtmektedir (İbni Haldun, 2021:564). Rızık elde etmek için insanın çaba ve çalışma içinde olmasının gerekli olduğunu; bu durum da temel üretim faktörü olarak emeği kabul ettiğini göstermektedir (Boulakia, 1971:1107).

Adam Smith ve David Ricardo'dan önce İbni Haldun, bir malın değerinin harcanan emeğe eşit olduğunu belirtmiştir (Genç, 2015:144). Marx da emek-değer konusunda İbni Haldun ve Adam Smith ile aynı düşüncededir ama emek sonucu ortaya çıkan artık değeri kapitalistlerin sömürdüğünü düşünmektedir (İyem vd. 2019:172). İbni Haldun, bir kazancın meşru, helal olması için çaba harcanması gerektiğini ifade etmektedir ki bu da İslamiyet'in kurallarından biridir (İbni Haldun, 2021:564; Özkılıç, 2006:7). Değerin içinde emeğin belli bir payı vardır. Bu az veya çok olabilir. Bazı mesleklerde emeğin payı rahatça görülebilir. Örneğin; marangoz ve dokumacının emeği, değer içinde rahatça görülebilir. Ama tarım ürünlerinde emeği, değer içinde görmek kolay değildir (İbni Haldun, 2021:565).

Mukaddime, yetenekli bir adamı ucuza istihdam etmenin mümkün olmadığını belirtmektedir. Böylece beşeri sermaye ve yetenekli işgücünün önemine değinmektedir (İbni Haldun, 2021:568). İbni Haldun, bir şehrin veya ülkenin ekonomik büyümesini ve kalkınmasını gerçekleştirememesinin ana nedenini kalifiye işgücü eksikliği olarak nitelendirmektedir. Bir şehrin zenginliği sahip olduğu altın veya doğal kaynaklar değildir. Bir şehrin zenginliği kalifiye işgücünden ve iş bolluğundan kaynaklanmaktadır. İbni Haldun bunu izah ederken İran, Çin ve Hindistan'ın zenginliğinin sahip olduğu altınlardan kaynaklanmadığını örnek olarak vermiştir. Bu şehirlerde üretilen mallar başka ülkelere ihraç edilmektedir (İbni Haldun, 2021:540-541). İbni Haldun bu yönüyle Adam Smith, Paul Romer ve Micheal Porter gibi bilim adamlarıyla benzer düşüncelere sahiptir (Özel, 2006:5). Porter (2010:206)'a göre bir ülkenin zenginliğine yol açan rekabet avantajıdır ve rekabet avantajının kaynağı da verimlilik, inovasyon yapabilme ve kalite yükseltebilme becerisidir.

İbni Haldun, kalifiye işgücünün artışı şehir umranının yükseliş süreci ile bağdaştırmaktadır. Medeniyetin gelişmesiyle beraber lüks arayışı artar ve buna paralel olarak bazı zanaatlara ve mesleklere talep artar. Yeni zanaatlar ve meslekler (parfümcü, pirinç işçisi, hamamcı, aşçı vb) ortaya çıkar ve zamanla bu zanaatlar çok gelişir. Bu zanaatları yapanlar emeğini daha iyi kullanmayı öğrenirler, kazançları artar ve zengin olurlar (İbni Haldun, 2021:590). Aslında bu analizi ile İbni Haldun emek arz ve talebini kullanarak umranı gelişmiş, nüfusu fazla olan şehirlerde işgücünün neden daha fazla kazanacağını, ücretlerin yükseleceğini açıklamıştır.

Kuran-ı Kerim ve sünnet dolayısıyla İslam ekonomik düzeni kayırmacılığı yanlış bulmakta ve onaylamamaktadır (Dilek vd. 2019b:3195). Lakin İbni Haldun hükümdarın asabiyet sahibi kişileri kayırmasını onaylamaktadır. Hatta asabiyet sahibi olmayanların danışma meclisinde yer almaması gerektiğini zira arkalarında asabiyet olmadığı için sözlerini kabul ettiremeyeceklerini ifade etmektedir. Alimler ibadetlerin yapılış biçimi, insanlara davranış biçimleri hakkında şeriatın hükümlerini merak eden kişilere bilgi veren kişilerdir (İbni Haldun, 2021:338-339). Bir hükümdarın arkasındaki asabiyetin zayıflaması da devletin yıkılma nedenlerinden biri olarak değerlendirilmektedir ve devletin ömrünü üç kuşak olarak ele almaktadır (İbni Haldun, 2021:257).

Hem İbni Haldun hem de Marx, işbölümünün verimliliği artıracığını ve artık değer ortaya çıkaracağını belirtmektedir. İbni Haldun'un anlattığı buğday üretimindeki işbölümü sürecini erken kapitalist sürece benzetmektedir. Sağ ve sol gibi iki ayrı kesimin bulunmadığı zamanda yaşayan İbni Haldun'un çoğu düşüncelerinin Heterodoks politik iktisada uygun olduğunu ileri süren araştırmalar mevcuttur (Adil, 2007:91-102). İbni Haldun'un emek-değer ilişkisine bakış açısını Candan (2007:240), Marx'a yakın olarak değerlendirmektedir. İbni Haldun (2021:567-568), lüks içinde yaşayan bir kesimin hizmetlerinin görülmesi için kişi istihdam edebileceğini ileri sürmektedir, ancak hem istihdam eden hem de istihdam edilene olumlu açıdan yaklaşmamaktadır. İnsanın kendisinin yapması gereken işi başkasına yaptırması mertçe değildir. Diğer yandan başkasına bağımlı olarak çalışmak da acizliktir. Marx, kapitalist sistemin doğasında işçileri sömüren kapitalist olduğunu ve bunun da kapitalist sistemi sonlandıracağını ifade etmektedir. İbni Haldun da hükümdarın lüks tüketime yönelmesinin devletin sonunu getireceği görüşündedir. Dolayısıyla İbni Haldun ve Marx'ın görüşlerinde benzerlik bulunmaktadır (Muheramtohadı, 2018:62). Marx'ın analizinde kapitalist, işçileri; İbni Haldun'un analizinde ise hükümdar ülkedeki vatandaşları sömürmektedir. İbni Haldun hükümdarın insanları zorla çalıştırmasının (ücret ödemedi) zulüm olduğunu belirtmektedir (İbni Haldun, 2021:425).

İbni Haldun'un analizinde devletlerin yaşam süreci ile Marx'ın devrimci analizi arasında benzerlikler Adil (2007:103) tarafından tespit edilmiştir. İbni Haldun'a göre her devletin bir yaşam süreci mevcuttur. Asabiyeti güçlü olan taraf devleti kuracaktır. Başlangıçta devleti kuranlar lüksten uzaktırlar, bu nedenle düşük vergilerle yetinebilirler. Başlangıçta hükümdarların durumu sağlamdır, onları yıkmak için çok güçlü asabiyete sahip başka bir taraf bulunmalıdır. Zamanla devlet görevlileri maaş almaya başlarlar. Hükümdar ve çevresinin lüks harcamaları artar, ahlakı azalır ve erdemlerini kaybederler. Lüks harcamaları karşılamak için vergileri artırır. Önce sınırdaki eyaletlerde ayaklanmalar başlar ve devlet önce sınırdaki eyaletlerde zayıflar. En sonunda da merkezdeki gücünü kaybeder ve yeni asabiyete dayalı devlet kurulur (İbni Haldun, 2021:185-265). Hem Marx hem İbni Haldun'un analizinde devrim söz konusudur. Ancak Marx'ın analizinde devrim kapitalist sınıfa dayalı iktidara karşıdır. İbni Haldun'da ise devrim hükümdara karşıdır. Hem Marx hem İbni Haldun'un analizinde sömürü vardır ama Marx'ın analizinde sömürüyü kapitalist sınıf yapmaktadır. İbni Haldun'un analizinde ise sömürüyü devletin son aşamalarındaki hükümdar yüksek vergilerle yapmaktadır. Marx'ın analizinde devrimi proleterya yapacak ve iktidara işçi sınıfı gelecektir. İbni Haldun'un analizinde ise bir asabiyet gidecek ve yerine başka bir asabiyet gelecektir. Marx'ın analizinde kapitalist başından itibaren işçiyi sömürecektir. İbni Haldun'un analizinde ise hükümdar ve çevresi başlarda lüks harcamalar yapmadığı için düşük vergiler uygulayacak ve halkı sömürmeyecektir. Marx'ın analizinde işçi sınıfının devrimi ile süreç bitecektir, ama İbni Haldun'un

analizinde süreç tekrarlanacaktır. Bir asabiyet iktidara gelecek, süresi bittikten sonra devlet yıkılıp yerine başka bir asabiyetin kurduğu devlet gelecektir.

Marx çalışmayı olumsuz manada; İbni Haldun ise olumlu manada değerlendirmektedir. Marx'a göre çalışma nedeniyle insan dört ayrı görünümde (emeğine, üretim faaliyetine, kendi doğasına ve başka insanlara) yabancılaşmaktadır (İyem vd. 2019:171). İbni Haldun ise insanın rızkını elde etmesi için çalışması gerektiğini; tek başına ihtiyaçlarını karşılayamadığı için de diğer insanlarla işbölümü ve yardımlaşma yapması gerektiğini belirtmektedir. Yani Marx ve İbni Haldun'un emeğe, çalışmaya bakış açılarında keskin farklılıklar bulunmaktadır.

1.3 Girişimcilik

Bireysel çıkarlar, Adam Smith'in analizinin temelini oluşturmaktadır. Her sabah ekmek yememizin nedeni fırıncının hayırsever olması değil, kendi çıkarını düşünmesidir. Herkesin kendi çıkarını düşünmesi de görünmez el mekanizması ile toplumsal refahı maksimize etmektedir. Toplumdaki herkes pazarlık sürecinde diğer insanların bencilliğine seslenmektedir. İnsanlar, kendilerine istediği verilirse karşı tarafa da istediğini vereceklerini söyleyerek karşı tarafı ikna etmeye çalışmaktadır (Smith, 2006:16-17).

Adam Smith'in bireysel çıkarlar hakkında söylediklerinin benzerini İbni Haldun yaklaşık 400 sene önce söylemiştir. İbni Haldun'a göre insanlar boşuna çalışmak istemeyecektir. Bu nedenle de şehirlerinde değerli olan şeyler için emek sarf edeceklerdir. Bir sanat veya zanaat şehirde talep görürse insanlar da o sanat ve zanaate ilgi gösterecekler, öğrenmek isteyeceklerdir. İbni Haldun ayrıca devletin zulüm yaparak vatandaşlarının mülküne saldırması durumunda insanların mülk sahibi olma hevesinin yok olacağını ve refahın azalacağını belirtmektedir (İbni Haldun, 2021:592, 423). Rizkiah ve Chachi (2020:74), İbni Haldun'un mülkiyet kavramının içinde fikri mülkiyetin de bulunduğunu ve bu yönüyle Marx ve sosyalistlerden farklılaştığını ifade etmektedir. İslam ekonomisinde sadece kendi çıkarını düşünen Homo Economicus değil, toplumdaki diğer kişileri de düşünen diğergam Homo Islamicus birey yer almaktadır (Dilek vd. 2017). İbni Haldun, "girişimci" tabirini kullanmamış ama çeşitli zanaatlarla uğraşanları ve tacirleri incelemiştir. İbni Haldun, tüccarları incelerken karakterleri hakkında olumlu düşüncelere sahip değildir. Kâr etmeyi düşünen tüccarın girişken, kurnaz, pazarlıkçı, yetenekli ve inatçı olması gerektiğini ama bunun da erdemlilik ve mertliğe aykırı olduğunu belirtmektedir (İbni Haldun, 2021:586). Hayatının bir döneminde kadılık da yapmış olan İbni Haldun'un bu tespitinin önemi aşikardır.

Marx da İbni Haldun gibi girişimcinin ahlakı konusunda kötümserdir, kâr elde etmek isteyen kapitalistin işçilerin emeklerini sömürdüğünü düşünmektedir. Ancak İbni Haldun girişimcilerin başrolde olduğu, kamu girişimciliğinin olmadığı bir ekonomiyi hedeflemektedir. Aşırı vergi yükünün girişimciliği zayıflatacağı ve devleti yıkacağını düşünmektedir. Marx ise işçilerin uyanması sonucu altyapının üstyapıyı belirleyeceğini ve bir devrim aracılığıyla toplumsal mülkiyetin ortaya çıkacağını düşünmektedir. Bu açıdan İbni Haldun ile Marx birbirinden ayrılmaktadır (Muheramtohadı, 2018).

Adam Smith, kâr elde etmek için gayretli başka insanları çalıştırarak, istihdam ederek üretim yapan kişileri belirtmiştir ki bunlar da girişimcilerdir. Bu kişiler çalışanlara, üretimde kullanılan makine ve araç gerece bedel ödemekte, birikimini riske atmaktadır (Smith, 2006:46). Girişimcilik literatürüne önemli katkılar Say ve Cantillon tarafından yapılmıştır ve günümüzde çok sayıda

girişimci tanımı bulunmaktadır. Örneğin; piyasadaki fırsatları tespit edip takip edecek yeni örgüt yapıları inşa ederek yeni iş fırsatları ortaya çıkaran kişi biçiminde tanım yapılabilir (Top vd. 2012:935; Dilek vd. 2019a:90; Bygrave &Hofer, 1991:14). İbni Haldun, gerekli ihtiyaçlar karşılandıktan sonra emeğin bir fazlalık ortaya çıkaracağını belirtmektedir ki bu da sermaye birikiminin nedeni olmaktadır (İbni Haldun, 2021:540). Adil (2007:97) İbni Haldun’un bu sözleri ile emek olmadan girişimcinin kâr etmesinin mümkün olmadığını kabullendiğini gösterir.

İbni Haldun ticaretin “malı ucuza alıp pahalıya satma” biçiminde tanımlamıştır. Bu aynı zamanda girişimci için kârın tanımıdır. İbni Haldun, tacirleri incelemiş ve tacirlere tavsiyelerde bulunmuştur. İbni Haldun’un tavsiyelerinin rakip tacirleri yok etmeye veya zarar vermeye yönelik olmadığı ama daha başarılı ve hesaplı iş yaparak onların önüne geçmeye yönelik olduğu Kozak (2012:165)’ın dikkatini çekmiştir. İbni Haldun, öncelikle orta kalitede mal alınıp satılmasını tavsiye eder, çünkü malı satın alabilecek kişi sayısı çoktur. Lüks mal ise sadece hükümdar ve birkaç zengin aileye satılabilir ki onlar malı almazlarsa tacir zarar edecektir. İkincisi ise uzak ve tehlikeli yollardan mal getirilip satılmasını tavsiye etmektedir. Zira uzak ve tehlikeli yollardan mal getiren az sayıda tacir vardır ve bu nedenle malın fiyatı pahalı olur, tacir yüksek kar elde eder (İbni Haldun, 2021:582-583). Bunlar ise tacirin gelirinin malın fiyatı ile satış miktarının çarpımına eşit olduğunun Mukaddime içerisinde yer aldığını göstermektedir.

İbni Haldun’a göre büyük şehirlerde zanaatkarlar, küçük şehirlerdekilere göre daha fazla kazanırlar. Bunun üç nedeni vardır. Birincisi; lüks talep fazladır. İkincisi; fazla çalışmaya ihtiyaçları yoktur. Üçüncüsü ise kendilerine fazladan para ödemeye razı olan bir kesim vardır (İbni Haldun, 2021:538). Böylece girişimlerin neden büyük şehirlerde toplandığı İbni Haldun tarafından açıklanmıştır.

Şehirlerin büyüklüğüne göre fiyatların değişebileceği de İbni Haldun tarafından açıklanmıştır. İbni Haldun’a göre müreffeh bir şehirde temel gıda mallarının (buğday, arpa vb.) fiyatı düşük, lüks malların (baharat, çeşni, meyve) fiyatı da yüksektir. Küçük şehirlerde ise temel gıda mallarının fiyatı yüksek, lüks malların fiyatı ise düşüktür. Bunun nedeni ise arz ve talep ile açıklanmaktadır. İbni Haldun’a göre zorunlu gıda mallarını kimse ihmal etmez. Büyük şehirlerin etrafında tahıl üretimi çoktur, hatta insanlar stok yapmasalar bedava dağıtılabilecek kadar çoktur. Lüks malların ise üretimi azdır. Büyük şehirlerde lüks mala talep çok olduğu için fiyat yüksektir. Küçük şehirlerde ise lüks mala talep çok az olduğu için fiyatı düşüktür (İbni Haldun, 2021:537). Yani İbni Haldun, piyasa fiyatlarının oluşumunda arz ve talebin rolünün farkındadır. Bu şaşırtıcı değildir, zira İbni Teymiyye, Gazali ve Ebu Yusuf gibi isimlerin fiyat oluşumunu arz ve taleple açıkladığı bilinmektedir (Fidan ve Dilek, 2022:106). İbni Haldun, işgücü piyasasını ve ücret oluşumunu da arz ve talebi kullanarak açıklamıştır (İbni Haldun, 2021:590). Kısaca İbni Haldun ve öncesindeki bilim adamları (İbni Teymiyye, Gazali, Ebu Yusuf) arz ve talebin piyasa fiyatına etkisini bilmektedir.

İbni Haldun’a göre ticaret ve tarım faaliyetleri ile uğraşan bazıları hükümdara telkinlerde bulunarak onu ticarete yönlendirebilir. Bu telkinleri kendi çıkarları için yaparlar. Ancak İbni Haldun bunun sonuçları hakkında kötümserdir, çünkü diğer tacir ve çiftçilerin durumunun bozulacağını ve vergi gelirlerinin azalacağını, asabiyet bağlarının zayıflayacağını ve devletin çöküş döneminin başlayacağını düşünmektedir. Vergi gelirlerinin azalmasını ise iki nedene bağlamaktadır. Birincisi; tacirler birbirine yakın servete sahiptir. Kendilerinden daha zengin hükümdarın ticarete başlaması

diğer tacirleri rahatsız, huzursuz eder. İkincisi; hükümdar diğer alıcı ve satıcıları zorlayarak piyasa fiyatından ucuza alıp piyasa fiyatından pahalıya satabilir ki bu da diğer tacirleri ve çiftçileri zora düşürebilir. Zamanla sermayeleri tükenen tacirler de ticareti bırakabilir. Hükümdar ticaretten para kazanabilir ama vergi kaybı daha fazla olur. Üstelik kendi ticaretinden vergi alınmaz, oysa o ticareti başkası yapsaydı vergi geliri olacaktı (İbni Haldun, 2021:416-418). Kısaca İbni Haldun, ekonomide kamu girişimciliğinden çok özel girişimciliğin bulunması gerektiğini, devletin güven ortamı sağlayarak özel girişimciliğin önünü açması gerektiğini belirtmektedir (Özkılıç, 2006:9-10; Genç, 2015:150). Bu da İbni Haldun'un klasikler, liberaller, arz yönlü iktisatçılar, monetaristler ile aynı noktada bulunduğunu ve kamu girişimciliğinin dışlama (crowding-out) etkisi ortaya çıkaracağına inandığını göstermektedir.

Serbest piyasa ekonomisi, piyasanın tamamen başıboş bırakılması değildir. Devlet yaptığı düzenlemeler (regülasyonlar) ile piyasada kurallar koyup bu kurallara uyulup uyulmadığını denetlemelidir (Dilek, 2017:235-236). İbni Haldun, hisbe kurumunun dini bir görev olduğunu belirterek çarşı ve pazarın denetlenmesinin önemini kabul etmektedir. Hükümdarın görevlendirdiği kişi yardımcılarını ile beraber suistimalleri araştırıp soruşturur ve gerekirse cezalandırır (İbni Haldun, 2021:341). İbni Haldun'un tüccarların ahlakına dair kuşkularından dolayı hisbe kurumunun önemini kabullendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Tüccarın yapabileceği hile ve sahtekarlıkların önlenmesi, ölçü ve tartının doğru olması, sokak ve çarşı yollarının tıkanmaması, hamalların aşırı yük almaması hisbe vazifesinin sorunluluğundadır.

Hem İbni Haldun hem Adam Smith'in analizinde girişimciler önemli yer tutmaktadır. Gölçek (2017:587)'e göre İbni Haldun'un iktisat teorisi, malların serbest dolaşımı, girişimci riskin önemi, fiyatların arz ve talebe göre belirlenmesi ilkeleri üzerine kurulmuştur. İbni Haldun açısından girişimciler devlete vergi verdikleri için önemlidir. Devlet, kamu girişimciliği yapmamalı ve aşırı vergi oranı uygulamamalıdır ki vergi hasılatı artsın. Devletin vergi gelirinin yeterli gelmemesi ise devletin yıkılması ile sonuçlanmaktadır. Adam Smith ise kendi bireysel çıkarlarını düşünen girişimciler sayesinde toplumsal refah maksimize olacağına inanmaktadır.

1.4 Devletin Ekonomideki Rolü

Mali sosyoloji yaklaşımı, İbni Haldun'un Mukaddime kitabında geliştirilmiştir ve bu nedenle İbni Haldun, kamu maliyesi bilimi açısından önemli bir isimdir (Gürkan, 2013:3). İbni Haldun vergi oranlarının düşük olması durumunda vergi hasılatının yüksek; vergi oranlarının yüksek olması durumunda ise vergi hasılatının düşük olduğunu belirtmektedir. Devletin ilk kurulduğu zamanlarda asabiyet bağları güçlüdür, devletin lüks harcaması yoktur. Dolayısıyla vergi gelirleri kamu harcamalarını karşılamaktadır. Ancak zamanla devletin lüks harcamaları artar ve vergi gelirleri yetmemeye başlar. Bu durumda devlet ya vergi oranlarını yükseltir ya da hükümdar ticarete başlar. Her ikisi de devletin çöküşüne giden yolu açar. Vergi oranları arttıkça insanlar gelirlerini yeterli bulmazlar ve üretim faaliyetlerini durdurur. Vergi oranları artmasına rağmen vergi hasılatı azalır (İbni Haldun, 2021:413-414). İbni Haldun'un bu görüşü aslında 600 sene sonra Arz yönlü iktisatçılar ve Arthur Laffer'in ileri sürdüğü görüşlerin çok benzeridir (İsmail ve Jafaar, 2017:2). Bu görüşü ile İbni Haldun vergi hasılatının maksimum olması için optimal vergi oranı yani hakkaniyet sınırlarının olması gerektiğini analizinde bulunmaktadır. İbni Haldun'un optimal vergi oranı yanlısı tutumu Laffer haricinde Dupuit, Smith, Hume gibi iktisatçılarca da savunulmuştur (Aktan, 2009:44-45).

İsmail ve Jaafar (2017)'ın yaptığı inceleme İbni Haldun'un optimal vergi oranı hakkındaki düşüncelerinin günümüzde de geçerli olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca devletin aşırı lüks harcamalara girişmemesi ve devlet bütçesinin denk olması gerektiğini savunmaktadır (Candan, 2007:242). İbni Haldun'a göre devlet refahı sağlamak ve asli görevlerini (eğitim, güvenlik, adalet) yerine getirmek için vergi toplamalıdır (Demir, 2018:58).

İbni Haldun'un ülkenin sürdürülebilir kalkınmasını sağlamak için devletin yapması gerektiği ödevler sosyal ve kültürel büyüme, güçlü ahlaki yapı, güçlü ve meşru asabiyete dayalı katılımcı hükümet, hukukun üstünlüğü ve çevrenin korunmasıdır (Mohammad, 2010:15). Devlet zulüm yapmamalı, halkına iyi davranmalı, vatandaşlara üstünden kalkamayacağı görevler yüklememelidir. Çalışanları ücretsiz zorla çalıştırmak, kişilerin mallarına el koymak, haksız vergi koymak zulümdür ve devlet bu tür uygulamalardan uzak durmalıdır (İbni Haldun, 2021:283-284, 424). İbni Haldun aynı zamanda önemli bir fikri mülkiyet savunucusudur (Rizkiah, ve Chachi, 2020:74). Günümüz iktisatçıları da orta gelir tuzağından çıkmak ve yüksek gelirli ülkelerden olmak için fikri mülkiyet haklarını korumayı, yenilikçiliği savunmaktadır (Kesgingöz ve Dilek, 2016b:660-662). Devlet otoritesi nezaketle uygulandığında halkın kendine güveni ve çalışma şevkleri artar. Bu da umranın gelişmesini ve nüfusun artmasını sağlar. Chapra (2008:841), kalkınma olması için İbni Haldun'un adaletin gerekliliğine vurgu yaptığını belirtmektedir. Ülkenin zengin olması için devletin kaynakları halkın şartlarını iyileştirmesi, zulüm yapmaması ve güvenliği sağlaması gereklidir (Kozak, 2012:171). İbni Haldun'a göre devletin yıkılması sürecinde iki faktör önemli rol oynar. Birincisi; asabiyetin zayıflaması ve ikincisi de idarecilerin yozlaşması ve ahlaklarının bozulmasıdır (Erol, 2012:52).

Adam Smith ve klasikler ise her bireyin kendi çıkarlarını düşünmesi durumunda görünmeyen bir elin devreye girerek toplumsal refahı maksimize ettiğini ve dolayısıyla dışsal bir gücün (devletin) devreye girmesine gerek olmadığını belirtmektedir. Bu nedenle devletin klasik görevleri (iç güvenlik, dış güvenlik, adalet) dışında faaliyet göstermesini klasikler onaylamamaktadır. Bu görüş İbni Haldun'un devletin lüks harcamalara girişmemesi, denk bütçe uygulaması ve düşük vergi oranı görüşleri ile uyumaktadır (Dilek, 2017:349).

Klasikler ile devletin ekonomideki rolü hakkında çok benzer görüşlere sahip olmasına rağmen İbni Haldun, kamu harcamalarının azalmasının ekonomiye olumsuz etkisinden de bahsederek Keynesyen görüşün harcama çarpanına da değinmiştir (Genç, 2015:148). Bu nedenle Chapra, İbni Haldun'u *Keynes'in öncüsü* olarak nitelendirmektedir (İslahi, 2015:6). İbni Haldun'a göre devlet ölçülü biçimde harcama yaparak talebi artırmalıdır, zira talep azalırsa bunalım ortaya çıkacaktır. Devlet en büyük pazardır ve devlet vergi gelirlerini harcamaz ve istiflerse maiyetindeki memurlar geçinemez olurlar. Ticaret zayıflar ve vergi gelirleri de düşer (İbni Haldun, 2021:422). İbni Haldun'a göre Sultanın görevlerinden biri de vergilerin toplanması ve kamu harcamalarıdır, yani maliye politikasını izlemektir. Devlet hakimiyetini iyice pekiştirdikten sonra maliye ve vergi dairesi kurulur ve etkin biçimde vergi toplanmaya başlanır. Bir başka ifadeyle devlet kurulduktan sonra kalem, kılıcın önüne geçer (İbni Haldun, 2021:356, 366, 383). Bunlar da İbni Haldun'un devlet yönetiminde ekonomiye, vergi toplanmasına ve kamu harcamalarına verdiği önemi göstermektedir.

Devleti yücelten ve devletin yüceliğine inanan İbni Haldun, devleti ekonomik hayatın merkezi olarak kabul eder ve devleti sahip olduğu ve yönettiği ekonomik güce göre "en büyük pazar" olarak

görür. Piyasadaki paranın önemli bir bölümünün kaynağı kamu harcamaları ve çalışanlara ödediği maaşlarla devlettir. Devletin toplanan vergileri ve diğer kazançlarını olağan ve meşru yollardan piyasaya sürmesi gerektiğini savunmaktadır. Devletin ekonomi üzerinde doğrudan bir müdahalesinin olmamasını, devlet adamlarının kendi nam ve hesaplarına ticaretle uğraşmamasını aksi durumun ülke ekonomisini olumsuz etkilemesinin yanı sıra toplum içerisinde zulme neden olacağı düşüncesindedir. Diğer taraftan devleti pasifize etmeye yönelik yaklaşımları da dikkat çeken İbni Haldun, devletin, serbest piyasayı kurması; adaleti sağlaması ve piyasanın tekele dönüşmesine engel olması gerektiği düşüncesini ön plana çıkarmaktadır. O'na göre, çağdaş ekonomi literatüründe serbest piyasa diye tanımlanan piyasa özellikleri içinde fiyatlar arz ve talebe göre piyasa içerisinde kendiliğinden ortaya çıkmalıdır. Bütün bu kapsam dikkate alındığında İbni Haldun'un düşüncelerinde günümüz liberalizm düşüncelerini hatırlatan yaklaşımlar dikkat çekmektedir.

Karl Marx'ın "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi" (1843) adlı eserinde devlet ekseriyetle ön planda olmasına rağmen Marx, geleceğin toplumunda devlet tanımlamasına yönelik geliştirilmiş bir kuram üretmemiş, kapitalizmin yerini alacak açık bir model ortaya koymamıştır. Buna rağmen, devlet "diğer kurumlara göre, işlevi sınıf egemenliği ve sömürsünü devam ettirmek ve savunmak" anlamında Marksist düşüncenin en önemli kavramları arasında yerini almıştır (Harris vd. 2012:131). Bob Jessop'a göre, devlet kavramı Engels, Lenin, Trotsky ve Marx'ta altı farklı yaklaşım ile ortaya konulmaktadır. Buna göre; Devlet ve iktidar, mülkiyet ilişkileri ve bu ilişkilerden ortaya çıkmış ekonomik sınıf mücadelesinin bir yansıması olarak ele alınır. Devlet, sınıf egemenliğinin bir vasıtası ve belirli bir toplumdaki bütünleşme unsuru; Modern devlet iktisadi üretim ve yeniden üretimde ehemmiyetsiz bir parazit; bir kurumlar dizisi olarak ele alınır ve bu nedenle devletin sınıf doğası üzerine genel bir varsayım yapılamaz. Devlet, sınıf mücadelesi üzerinde özgül etkiler ortaya çıkaran bir siyasi egemenlik sistemidir (Jessop 2005:37-43; Torun, 2019:106). Karl Marx, liberalizm muhalifi bir düşünceyle, öncelikli olarak üretim araçları üzerindeki kapitaliste ait mülkiyetin kaldırılıp üretimin kamulaştırılması ve sonrasında ise zaman içinde bir kurum olan devletin varlığının sonlandırılması gerekliliğini savunmuştur.

Devletin görevlerine dair görüşleri de dikkat çekicidir. Çöküş aşamasında vergi gelirleri lüks harcamalar için yeterli gelmediğinde eğer devlet asker sayısını azaltma yoluna giderse bu, komşu ülkeler ve rakip asabiyetlerin devlete saldırmasına neden olur. Sonuç da devletin çöküşüdür (İbni Haldun, 2021:255). Bu görüşü İbni Haldun'un dış ve iç güvenliği devletin asli görevlerinden biri olduğu düşüncesinde olduğunu ve bu görevi ifa ederken tasarruf etmesinden yana olmadığını göstermektedir. Devletin görevi iç ve dış güvenliği sağlamaktır, çünkü insanlar güven içinde yaşamak için işbölümü yapmakta ve şehirlerde yaşamaktadır. Günümüzde de yabancı doğrudan sermayeyi çekmek için güven ortamının sağlanmasının gerekliliği kabullenilmiştir (Özkılıç, 2006:6). Devletin ikinci görevi de denetim görevini ifa etmektir. Hisbe kurumu vasıtasıyla yolların açık olması, hamalların aşırı yük almaması, tacirlerin malları doğru tartması gibi konular denetlenmelidir. Üçüncü olarak İbni Haldun, uzaktakilerle devletin haberleşmesinin önemine değinmektedir. İbni Haldun'a göre devleti üç ana sütun ayakta tutmaktadır. Bunlar; ordu, para ve uzaktakilerle haberleşmedir (İbni Haldun, 2021:367). Dördüncü olarak devletin görevi adaleti sağlamaktır. Hakim ve polis, suçları araştırmalı ve zanlıların adil biçimde yargılanmasını sağlamalıdır (İbni Haldun, 2021:375). Beşinci ve son olarak hastaneler kurmak ve hastanelerin etkin biçimde çalışmasını sağlamaktır (Genç, 2015:149).

Aynen insanlar gibi devletlerin de yaşam süresi mevcuttur. Devletin yaşamının beş önemli aşaması mevcuttur. İlk aşamada asabiyetin rakibini yenerek iktidarı devralması aşamasıdır. İkinci aşamada hükümdarın kendi ailesi içindeki rakiplerini bertaraf etmektedir. Üçüncü aşamada hükümdar kalıcı eserler koymaktadır ve sükunet mevcuttur. Dördüncü aşamada hükümdar, seleflerinin ortaya koyduğu eserden memnundur ve seleflerini taklit eder. Beşinci aşamada ise hükümdar artık israfa, gösterişe danır. Devlet görevlerine liyakatsiz kişiler alınır ve devlet çöküşe başlar (İbni Haldun, 2021:263-265).

İbni Haldun, para politikasını izlemekten görevli olan Sikke kurumunun kalpazanlıklara karşı tedbir almak, madeni para basmak, madeni paraların üzerine ayarını gösterene hükümdar mührünü basmak gibi görevleri olduğunu belirtmektedir. Sikkelerin ağırlık ve ayarının belirlenmesi önemli görevlerden biridir (İbni Haldun, 2021:342-343, 388-389).

1.5. Kalkınma ve Göç

Kalkınma ve göç kavramı da İbni Haldun tarafından incelenen konulardan biridir. İbni Haldun'a göre devletin insanların çalışma şevklerini ortadan kaldıracak biçimde yüksek vergi koyması, mülkiyet haklarına saygı duymaması, halkına zulüm yapması devletin çöküşünü başlatır. Bu durumda umran geriler, insanlar başka ülkelere ve şehirlere göç eder, nüfus azalır (İbni Haldun, 2021:413-414, 283-284, 424). Diğer bir deyişle; İbni Haldun devletin düşük vergi uygulaması, mülkiyet haklarına saygı göstermesi durumunda ülke nüfusunun artacağını, ümrânın gelişeceğini ve kalkınmanın sağlanacağını belirtmektedir. Bu da Malthus ile arasındaki farkı ortaya çıkarmaktadır. Çünkü Malthus nüfus artış oranının tarımsal üretim artış oranından fazla olması durumunu inceleyerek nüfus artışına karşı çıkmaktadır. İbni Haldun ise nüfus artışının üretken emek artışına neden olacağını düşünmekte ve Malthus'tan bu noktada ayrışmaktadır (Özaydın et. al. 2021:33).

İnsan sosyal bir varlıktır ve bu nedenle diğer insanlarla işbölümü yapmak zorundadır. Gerek işbölümü yapma gerekse dış tehditlere karşı can ve mal güvenliğini sağlamak nedeniyle insanlar bir araya gelirler. Bedevi toplumdan hadari topluma geçişle beraber insanların ihtiyaç ve istekleri artar, lüks mallara olan talep de artar. Refah düzeylerini artırmak isteyen insanlar şehirlere göç ederler (İbni Haldun, 2021:188). Şehirlerde nüfusun artması ile beraber üretken emek artış gösterir. Üretken emek artışı ve şehirlerdeki işbölümü imkanları üretim fazlasına neden olur. Üretim artışı da insanların servetlerini biriktirmesine refahın artmasına neden olur. İbni Haldun'un kalkınma analizinde bedevi toplum ile Rostow'un geleneksel toplumu arasında benzerlikler mevcuttur, ancak Rostow daha sonra kalkınmayı kalkışa hazırlık, kalkış, olgunluk ve kitle tüketimi safhası ile devam ettirmiştir (Kesgingöz ve Dilek, 2016a:182). İbni Haldun ise bedevi toplumdan Hadari topluma geçiş yapmıştır. Yani İbni Haldun, kentleşme-göç-kalkınma ilişkisini inceleyen ilk düşünürlerden biridir.

SONUÇ

14. yüzyılda Kuzey Afrika'da yaşamış olan Müslüman bilim adamı İbni Haldun, günümüz sosyoloji ve tarih bilimi açısından olduğu kadar sosyal bilimler açısından da çok önemli bir isimdir. İbni Haldun, Kitâbü'l-İber isimli eserine giriş olarak yazdığı Mukaddime en fazla tanınan eseridir. Mukaddime iktisat açısından da önemli içeriğe sahip bir kitaptır. Smith, Ricardo, Malthus, Laffer, Keynes gibi iktisatçılardan yüzyıllar önce onların bahsettikleri, teori haline getirdikleri konulardan bahsetmiştir. Bu açıdan pek çok iktisadi teorinin öncüsüdür.

“İktisat nedir?” sorusuna Mukaddimeyi okuduğumuzda “İktisat eşittir İnsandır” cevabının verilmesi mümkündür. Zira özellikleri kısıtlanmış bir varlık olarak yaratılan insan aynı zamanda yüce yaratıcı tarafından ihtiyacı olan bir varlık olarak dizayn edilmiştir. Balçıktan yaratılan insan topraktan ve sudan elde edilen tüm ürünler ile tatlı suya ihtiyaç duyan bir varlıktır. Yaşam alanı olarak gönderilmiş olduğu dünya ise tıpkı insan gibi Yüce yaratıcı tarafından özellikleri kısıtlanmış bir yaşam alanıdır. Coğrafi alanları, mevsimleri, gece ve gündüzü, tatlı su kaynaklarının azlığı bu kısıtlılıklar arasında yer almaktadır. Duyguları olan ama özellikleri kısıtlı olan insan sürekli beslenme, barınma ve güvenlik ihtiyaçlarını tek başına karşılayamamaktadır. Bir arada yaşayarak bu ihtiyaçlarını karşılaması gerekmektedir. Aile ile başlayan ve devlet ile devam eden bu birliktelik, duyguları olan insanın ihtiyaçlarının karşılanması görevini yerine getirmektedir. Merkezine insanı alan bir yaklaşımla eserini kale alan İbni Haldun, ihtiyacı olan ama aynı zamanda duyguları olan insanın ihtiyaçlarının karşılanması noktasında sistemler bütünü olarak ifade edebileceğimiz devlet sistemi içinde iktisat sistemlerini kendi zaman ve bilgi birikimine göre açıklamaya çalışmıştır.

İktisadî anlayışı değerlendirildiğinde İbni Haldun’un Batı kökenli iktisat anlayışı ile benzerlikleri olduğu kadar farklılıklarının da olduğu görülmektedir. En önemli farkı İbni Haldun’un iktisat anlayışının insanı merkeze alıyor olmasıdır. Batı kökenli iktisat anlayışı ise insanı yabancılaştırmakta ve merkezine parayı alan bir yaklaşım sergilemektedir. Günümüzde Batı kökenli kapitalist iktisat anlayışının sürekli krizlere neden olması, başta gelir dağılımı olmak üzere pek çok iktisadi soruna çözüm getirememesi de yeni bir iktisat anlayışının gerekliliğini ortaya koymaktadır. İnsanı merkeze alan İbni Haldun’un iktisadi anlayışının da en iyi alternatiflerden biri olduğu söylenebilir.

İbni Haldun ve Gazali, Adam Smith’den yüzyıllar önce işbölümünün iktisadi önemine ve verimliliğe etkisini incelemişlerdir. İbni Haldun, insanların toplum içinde yaşamlarının ve işbölümüne gitmelerinin bir ihtiyaç olduğunu düşünmektedir, zira Allah (cc) insanı sosyal bir varlık olarak yaratmıştır. Adam Smith, toplu iğne üreten bir üretim tesisi içerisinde işçilerin işbölümüne gitmelerini örnek olarak göstermiştir. İbni Haldun ise işbölümünü buğday üretimi ve büyük abidevi inşaat projelerini örnek göstererek anlatmıştır. Buğday üretimi toplumsal işbölümüdür ve Adam Smith’in toplu iğne örneğinden daha geniş kapsamlı ve farklıdır. Buna karşılık İbni Haldun’un büyük inşaat projeleri örneği, Adam Smith’in toplu iğne örneğine daha çok benzemektedir. Hem Adam Smith hem İbni Haldun işbölümünün verimliliği artıracığı konusunda hemfikirdir. Ancak İbni Haldun tüm endüstriyi (buğday üretimi) incelerken Adam Smith ise sadece tek bir üretim birimi içerisindeki işçilerin işbölümünü incelemiştir.

Marx da Adam Smith ve İbni Haldun gibi işbölümünün verimliliği artıracığını düşünmektedir. Ancak girişimcinin işçilerin emeğini sömürerek artık değer ürettiğini ileri sürmektedir. İbni Haldun, tacirlerin ahlak olarak sıkıntılı olabileceklerini belirtmektedir. İnsanların zorunlu olarak çalıştırılmasının zulüm olduğunu ve haklarını alması gerektiğini belirtmektedir. İnsanlar haklarını alacaklarına dair güvenleri yok olursa üretim şevkleri gidecek ve göç artacak, umran gerileyecektir. Yani insanların haklarını alması gerektiğini ifade etmektedir. Klasikler ise herkesin kendi çıkarını düşünmesi durumunda ücretlerin işgücü piyasasında belirleneceğini ve işçilerin sömürülmesinin söz konusu olmayacağı düşüncesindedirler. Bu açıdan İbni Haldun’un klasikler ile Marx arasında bir konumda bulunduğunu ancak klasiklere biraz daha yakın olduğunu söylemek mümkündür. Öte yandan Marx’ın proleteryası ile İbni Haldun’un bedevilerini benzeten araştırmalar mevcuttur. Ancak Marx’ın proleteryası belli bir merkezde girişimcinin emrinde çalışıp maaş alan bir sınıftır. İbni

Haldun'un analizindeki bedeviler ise çoğunlukla hayvancılıkla uğraşan, çağdaş anlamda üretim faaliyetlerine girişmemiş bir toplumdur. Bu açıdan benzetmenin mümkün olmadığını düşünüyoruz.

Adil (2007:103), İbni Haldun'un rakip hanedanın iktidara gelmesi sürecini devrimci bir sürece benzetmektedir. Bu noktada bazı benzerlikler ve farklılıklar ifade edilebilir. Birincisi; Marx da kapitalist sınıf, proleterya'yı sömürmektedir. İbni Haldun'un analizinde ise hükümdar ve yakın çevresi yüksek vergilerle halkı sömürmektedir. İkincisi; Marx da proleterya ayaklanarak devrim yapacak ve işçi sınıfı iktidara gelecektir. İbni Haldun'un analizinde ise bir hanedan gidip yerine başka bir hanedan gelecektir. Yani işçi sınıfı iktidara gelmeyecektir. Zaten İbni Haldun'un yaşadığı dönemde fabrika tipi üretim olmadığı için güçlü bir işçi sınıfı yoktur. Üçüncüsü; İbni Haldun'un analizinde iktidara gelen hükümdar başlarda düşük vergiler ile idare edecek lüks harcamalar yapmayacaktır. Ancak ondan sonra gelecek olan oğulları ise zamanla lükse alışacak ve vergileri yükselterek halkı sömürmeye başlayacaklardır. Yani Marx'ın analizinde işçi sınıfının devrimi ile sömürü sonlanacak ama İbni Haldun'un analizinde süreç periyodik olarak tekrarlanacaktır. Dördüncüsü; Marx'ın analizinde sömürüyü yapan kapitalist sınıftır. İbni Haldun'un analizinde ise sömürüyü hükümdar ve çevresi yapacaktır. Yani İbni Haldun'da sömürüyü yapan iktisadi bir sınıf değildir.

Marx çalışmayı olumsuz anlamda nitelendirmektedir, çünkü çalışmanın insanı emeğine, üretim faaliyetine, kendi doğasına ve başka insanlara yabancılaştırdığını düşünmektedir. İbni Haldun ise insanın rızkını elde etmesi için çalışması gerektiğini, tek başına ihtiyaçlarını karşılayamadığı için de diğer insanlar ile işbölümü ve yardımlaşması gerektiğini ifade etmektedir. Bu da iki bilim adamının emeğe bakış açılarının farklı olduğunu göstermektedir.

Bireysel çıkarlar, Adam Smith ve klasiklerin analizinin temelini oluşturmaktadır. İnsanlar bireysel çıkarlarını düşündükleri için üretecekler ve tüketeceklerdir. Bu da görünmez el mekanizması sayesinde toplumsal faydayı maksimize edecektir. İbni Haldun da insanları rızkını kazanmak amacıyla çalışacağını söylemektedir ve bu yönden Adam Smith ile benzeşmektedir. İbni Haldun, ticaret ile uğraşanların çok erdemli ve ahlaklı kişiler olmama ihtimalini düşünmektedir ki kapitalistlerin işçileri sömürerek ahlaksızca hareket ettiğini söyleyen Marx ile benzeşmektedir. Ancak İbni Haldun girişimcilerin başrolde olduğu, kamu girişimciliğinin olmadığı, devletin sosyal ve kültürel büyümeye önem verdiği bir ekonomiyi amaçlamaktadır. İbni Haldun'un hedefinde lüks harcamalar yapmayıp düşük vergi uygulayan, güçlü ve asabiye dayalı katılımcı hükümet, hukukun üstünlüğü, mülkiyete saygı duyan bir devlet vardır. Marx ise toplumsal mülkiyete dayalı bir ekonomiyi hedeflemektedir. Kısaca Marx ile İbni Haldun hedefledikleri ekonomik sistem açısından ayrışmaktadır.

İbni Haldun'un vergi politikalarının arz yanlı iktisatçılar ve klasikler ile örtüştüğü görülmektedir. İbni Haldun, devletin lüks harcamalar yapmaması ve denk bütçe uygulamasına önem vermesi gerektiğini ifade etmektedir. Vergi oranlarının yükseltilmemesi gerektiğini, çünkü vergi oranlarının yükselmesinin vergi hasılatını düşüreceğini düşünmektedir. Yüksek vergi oranları insanların çalışma şevklerini azaltacak, insanlar diğer ülke ve şehirlere göç edecek, ümran gerileyecek ve vergi hasılatı da düşecektir. Bu da arz yanlı iktisatçılar ve Laffer'in görüşleri ile uyumludur. Bununla beraber devletin hiç harcama yapmadan parayı istiflememesi gerektiğini belirtmektedir. Zira devlet gerektiği kadar harcama yapmazsa ekonomide talep eksikliği ortaya çıkacak ve kriz olacaktır. Bu yönüyle de Keynes'in görüşleri ile benzer görüşlere sahiptir.

KAYNAKLAR

- Abbadi, S. (2004). Ibn Khaldun Contribution To The Science Economics. *Journal of Al-Azhar University-Gaza*, 7(1), 41-48.
- Abdullahi, A. A., ve Salawu, B. (2012). Ibn Khaldun: a forgotten sociologist?. *South African Review of Sociology*, 43(3), 24-40.
- Adil H. Mouhammed (2007) On Ibn Khaldun's Contribution to Heterodox Political Economy, *History of Economics Review*, 46(1), 89-105.
- Ahmad, R. (1953). Ibn Khaldun—A Great Pioneer Economist. *The Panjab University economist: the journal of the Department of Economics, University of Panjab*, 2 (1), 52-61.
- Aktan, C. C. (2009). Arz Yönlü İktisat Teorisi ve Haldun-Laffer Etkisi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 1(2), 40-54.
- Ali A.A. ve Bashir S. (2012) Ibn Khaldun: A Forgotten Sociologist?, *South African Review of Sociology*, 43(39), 24-40.
- Andic, S. (1965). A Fourteenth Century Sociology of Public Finance. *Public Finance*, 20(1-2), 22-44.
- Arslan, A. (2009), *İbni Haldun*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Beik, I. S., ve Arsyianti, L. D. (2006). Ibn Khaldun's contribution on modern economics development: an analysis based on selected economic issues. In *international Conference on Ibn Khaldun*, Madrid.
- Belge, R. (2018). İbn Haldun'un Mukaddime'sinde İktisadi Coğrafya. *Öneri Dergisi*, 13(50), 266-287.
- Bocutoğlu, E. (2015). İbn-i Haldun ve Adam Smith'in İşbölümü Konusundaki Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Emek ve Toplum*, 4(8), 8-25.
- Boulakia, J. D. C. (1971). Ibn Khaldun: a fourteenth-century economist. *Journal of Political Economy*, 79(5), 1105-1118.
- Bygrave, W.D. ve Hofer, C.W. (1991). Theorizing About Entrepreneurship. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 16 (2), 13-22.
- Candan, N. (2007). İbni Haldun'un Gözüyle Kamu Maliyesi Yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi*, 14(2), 235-245.
- Choudhury, M. A. (2016). Ibn Khaldun's Political Economy. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi/Journal of Islamic Economics and Finance (JIEF)*, 2, 1-33

- Çöpoğlu, M. ve Kuran, M. (2019). İbn Haldun'da Çalışma Hayatına Yönelik Üç Temel Kavramın İncelenmesi Çalışma, Emek Değer ve İş Bölümü. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(38), 131-142.
- Demir, Z. (2018). İbni Haldun'un iktisadi kuramı: Devletin ekonomi üzerindeki rolü ve fonksiyonları. *JOMELIPS-Journal of Management Economics Literature Islamic and Political Sciences*, 3(1), 43-67.
- Dilek, S., Keskingöz, H., & Nergiz, E. (2019a). Ekonomi okuryazarlığının girişimcilik niyeti üzerine etkisi. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi/Third Sector Social Economic Review*. 54(1), 89-107.
- Dilek, S, Özdirek, R ve Kesgingöz, H., (2019b). Kayırmacılık kavramının islam ekonomisi bağlamında incelenmesi, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8 (4), 3186- 3210.
- Dilek, S. (2017). *Oyun Teorisi Eşliğinde Sanayi Ekonomisi*. Seçkin Yayınları.
- Dilek, S., Küçük, O., & Özdirek, R. (2017). Homo Economicus mu? İslami İnsan mı?. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 3(4), 635-641.
- Ead, H. A. ve Eid. N.H. (2014).Between Ibn Khaldun and Adam Smith (Fathers of Economics). *IOSR Journal of Business and Management*. 16(3), 54-56.
- Fidan, M. ve Dilek, S. (2022). Devletin Ekonomideki Rolünün İslam İktisatçıları ile Klasik İktisatçıların Bakış Açıklarına Göre Değerlendirilmesi, *Asia Minor Studies*, 10(1), 105-121.
- Gellner, E. (1961). From Ibn Khaldun To Karl Marx. *Political Quarterly*, 32(4), 385-92.
- Genç, S. Y. (2015). İbni Haldun'un Devlet Anlayışı Çerçevesinde “Refah Devleti” ve “İktisadi Kalkınma” Düşüncesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 141-154.
- Gölçek, A. G., ve Gülşen, M. A. (2017). İbn Haldun ve Serbest Piyasa Fikri: İbn Teymiyye ve Gazali'den Kanıtlar. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 57, 576-590.
- Görgün, T. (2006). Mukaddime. *TDVİA*, Cilt 31, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Gürkan, C. (2013). Modern Maliye Teorisinin Klasik Kökenleri: İbni Haldun'dan “Post-Kameralizm” e Mali Düşünce. *Maliye Dergisi*, 164, 1-26.
- Ibrahim, M. Y., Ismail, N., ve Sumandar, A. (2019). A comparative study of Khaldun, Smith, and Marx thinking about the labor theory of value. *International Journal of Advanced Research in Islamic and Humanities*, 1(3), 1-8.
- Irijanto, T. T., Shah, M. A., ve Ismail, A. G. (2013). The Thoughts of Economic Growth Theories of Classical Muslim Scholars, A Contribution. *TRIKONOMIKA*, 12(2), 168-189.
- Islahi, A. (2015). Ibn Khaldun's theory of taxation and its relevance. *Turkish Journal of Islamic Economics*, 2(2), 1-19.

- İbni Haldun (2021). Mukaddime. Çeviren: Cemal Aydın. Timaş Yayınları.
- Ismail, A. G., ve Jaafar, A. B. (2017). Vergi oranı ve belirleyicileri: İbn Haldun'dan bir görüş. *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, 2(1), 1-20.
- İyem, C., Yıldız, F. Z., ve Öztürk, D. G. (2019). İbn Haldun'un Emek Anlayışı: Marx ile Karşılaştırmalı bir İnceleme. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 167-186.
- Jessop, B. (2005). *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*. (B. Yarar, ve A. Özkazanç, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kavakcı, S., ve Yardımcıoğlu, F. (2018). Türkiye'de İbn Haldun üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14(2), 317-342.
- Kesgingöz, H., ve Dilek, S. (2016a). Investigation of TR82 region according to the growth stages of Rostow. *Asian Journal of Economic Modelling*, 4(4), 180-189.
- Kesgingöz, H. ve Dilek, S. (2016b) Middle Income Trap and Turkey. *The Empirical Economics Letters* 15(7), 658-666.
- Kozak, İ. E. (2012). İbn Haldun'un İşletme ve Kamu Yönetimine İlişkin Görüşlerine Günümüzden Bir Bakış. *İş Ahlakı Dergisi*, 5(9), 163-184.
- Küçükcalay, B. E. (2021). İbn Haldun'da ve Marx'daki Emek-Değer ve Kâr Düşüncelerinin Karşılaştırması ve İktisat Tarihi Dinamikleri. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 99-115.
- Lacoste, Y. (1993). *İbni Haldun: Üçüncü Dünyanın Geçmiş Tarih Biliminin Doğuşu*. (M. Sert, Çev.) İstanbul: Sosyalist Yayınları.
- Maulidizen, A. (2019). Ibn Khaldun's Economic Thought; The Fair Tax And Its Relevance To The Modern Economy. *International Journal of Islamic Business and Economics (IJIBEC)*, 3(2), 73-89.
- McCaffrey, J. (2014). Ibn khaldun: the forgotten father of economics. *ISOR Journal of Business and Management*, 16(3), 1-7.
- Mohammad, T.S.H.M. (2010). Principles of Sustainable Development in Ibni Khaldun's Economic Thought. *Malaysian Journal of Real Estate*. 5(1). 1-19.
- Mohammed, Y. (2017). The Division of Labor and Its Theoretical Foundations: Comparing Ibn Khaldun and Adam Smith. *Labor In an Islamic Setting*. Editors:Necmettin Kızılkaya and Toseef Azid. Routledge.
- Muheramtohadı, S. (2018). A Comparative Study: The Economic Thoughts of Ibn Khaldun and Karl Marx. *International Journal of Islamic Business and Economics (IJIBEC)*, 2(1), 51-64.
- Özaydın, A., Arslan, İ., ve Bayar, İ. (2020). İbn Haldun'un İktisadi Kalkınma Anlayışını İnşa Eden İktisadi Faktörler. *İlahiyat Akademi*, (13), 31-56.

- Özel, M. (2006). Bir İktisat Klasığı Olarak İbn Haldun'un Mukaddimesi. *Divan İlmi Araştırmalar*. 21, 1-8.
- Özkılıç, İ. (2006). İbni Haldun'da İktisadi Kalkınmanın Dinamikleri ve Girişimcilik. *Akademik Bakış*. 10, 1-14.
- Özyer, K., ve Kılınc, M. B. (2022). Modern İşletme Yönetiminin Kökenleri, Doğudan: İbn Haldun. *Yönetim ve Örgüt Tarihi Dergisi*, 1(1), 39-53.
- Palabıyık, A. (2012). Marx'ın Sosyolojisi'nde gözden uzak kalmış bir kavram: "İşbölümü". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 266-298.
- Porter, M. (2010). Ulusların Rekabet Üstünlüğü. *Rekabet Üzerine*. Çeviren: Kıvanç Tanrıyar, Optimist Yayınları.
- Ridlwan, A. A., ve Mawardi, I. (2019). The Contribution of Ibnu Khaldun's Economic Thoughts. *Kalimah: Jurnal Studi Agama dan Pemikiran Islam*, 17(1), 121-132.
- Rizkiah, S. K., ve Chachi, A. (2020). The Relevance of Ibn Khaldun's Economic Thought in the Contemporary World. *Turkish Journal of Islamic Economics-Tujise*. 7, 70-90.
- Smith, A. (2006). *Ulusların Zenginliği 1*. Çeviren: Metin Saltoğlu. Palme Yayınları.
- Spengler, J. J. (1964). Economic Thought of Islam: Ibn Khaldūn. *Comparative Studies in Society and History*, 6(3), 268-306.
- Top, S; Çolakoğlu, N.; Dilek, S. (2012). "Evaluating Entrepreneurship Intentions of Vocational High School Pupils Based On Self-Efficacy Concept", *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. 58, 934-943.
- Torun, T. (2019). Karşılaştırmalı Bir Çalışma: İbni Haldun ve Karl Marx'ın İktisadi Görüşleri. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi.
- Uludağ, S. (2015). *İbn Haldun Hayatı-Eserleri-Fikirleri*. Ankara: Harf Yayınları.
- Ulusoy, T, Civek F. (2020). İnsani İhtiyaçlar Değişiyor Mu? Maslow İhtiyaçlar Hiyarirşisinden Covid-19 İhtiyaçlar Hiyararşisine Teorik Bir Değerlendirme. *Social Sciences Studies Journal*, [10.26449/sss.2797](https://doi.org/10.26449/sss.2797).
- Yiğit, R. (2021). İbn Haldun ve İktisadi Görüşleri, *Maruf İktisat İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), s.4-17.
- Zakaria, M. (2020). Khaldunian understanding of economico-legal philosophy: A living mechanism for civilizational existence. *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*. 5(1), 33-54.
- Zorlu, A. (2020). Gereksinimlerin, İhtiyaçların ve Arzuların Dönüşümü Bağlamında İbn Haldun'un İhtiyaçlar Kuramı, *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 12 (2), 487-528.